

PROHÁSZKA LÁSZLÓ

BORY JENŐ SZARAJE- VÓVAL KAPCSOLATOS MŰVÉSZETI ÉS ÉPÍTÉ- SZETI TEVÉKENYSÉGE

▪ A szarajevói emlékmű
(képeslap)

Mielőtt 1914 júniusában sor került volna Ferenc Ferdinánd trónörökös, az Osztrák–Magyar Monarchia fegyveres erői főfelügyelőjének hivatalos szarajevói látogatására, többen is azt ajánlották, ne utazzék el a bosznia-hercegovinai hadgyakorlatra.¹ Amikor az esemény 1914. június 26–27-én rendben lezajlott, ismét felmerült a gondolat, hogy egyszerűbb – és főleg biztonságosabb – lenne hazautaznia a főhercegnek. Rumerskirch, a trónörökös udvarmestere és Höger ezredes, katonai irodájának vezetője azonban hiába érvelt a mielőbbi visszatérés mellett. Potiorek tábornok mint kormányzó személyesen garantálta Ferenc Ferdinánd biztonságát. Így végül nem mondták le a szarajevói látogatást.² Másnap, 1914. június 28-án Szarajevóban sikertelen merényletet kíséreltek meg a trónörökös ellen. Ekkor még mindig lett volna mód – és ez lett volna a kötelezően követendő eljárás – az azonnali visszautazásra. Újabb tanácskozás után kompromisszum született: a trónörökös meglátogatja a kórházban a megsebesült Merizzi alezredest, és onnan elutazik. A gépjárműkonvoj vezetője azonban eltévesztette az útvonalat. Ezt észlelve a főherceget szállító kocsit vezetője megállt az autóval. A véletlenül kialakult, váratlan helyzetet kihasználva adta le Gavrilo Princip közvetlen közletről a végzetes lövéseket, amelyek halálosan megsebesítették Ferenc Ferdinánd trónörökösöt és feleségét.³ A merénylet – mint később kiderült – az első világháború kirobbanásának okául szolgált. Szarajevó neve így örökre bevonult a világtörténelembe.

Aki 1916 körül Szarajevóban járt, meglepve láthatta, mennyire méltatlan a tragédia helyének környezete. „A Miljanka partján egy szerény egyemeletes házon igénytelen márványtábla örökíti meg azt a helyet, ahol Ferenc Ferdinándot és feleségét a halálos lövések érték” – jegyezte fel naplójába Kozma Miklós 1916. április 10-én.⁴

1 Galántai József: Szarajevótól a háborúig. Budapest, 1975. 5–7.

2 Galántai József: Az első világháború. Budapest, 1980. 81.

3 Ferdinand May: A „fekete kéz”. Budapest, 1979. 188–189.

4 Kozma Miklós: Egy csapattiszt naplója 1914–1918. Budapest, 2014. 384.

Az észrevétel jogosnak tűnt, pedig – függetlenül a nehéz hadi helyzettől – ekkor már javában folytak az előkészületek egy méltó emlékmű létesítésére. A megbízást nem kis meglepetésre az Ausztriában szinte teljesen ismeretlen – amúgy éppen katonai szolgálatot teljesítő – magyar építész és szobrász, Bory Jenő (1879–1959) kapta.⁵ A hivatalos megbízást Bosznia-Hercegovina tartományi főnöke, Stephan Sarkotić gyalogsági tábornok adta ki 1916. március 6-án. Az emlékmű összköltsége – amely tartalmazta a művészi és tervezői munkát is – 38 000 korona volt.⁶

A 20. századi hazai művészet jelentős alakja, Bory Jenő 1903-ban szerzett építészmérnöki oklevelet a budapesti Műegyetemen. Ezt követően a Mintarajziskolában, majd Stróbl Alajos mesteriskolájában tanult szobrászatot. Önkéntes katonaévet 1904–1905-ben Bécsben szolgált le. 1906–1907-ben állami ösztöndíjjal Németországban és Olaszországban tanult. 1911–1946 között a Képzőművészeti Főiskolán a szobrászat rendes tanára, 1921–1944 között a Műegyetem Építészmérnöki Karán a mintázástan előadója, 1943–1945-ben a Képzőművészeti Főiskola rektora.⁷

Bory az első világháború kitörésétől kezdve katonai szolgálatot teljesített. 1914-ben hadnagyként⁸ vonult be a magyar királyi székesfehérvári 17. népfelkelő gyalogezredbe. Az ezred 1914-ben részt vett a szerbiai hadműveletekben,⁹ majd Bory Jenő zászlóalját 1915-ben Boszniába vezényelték. Így került Szarajevóba. 1916. május 1-jei ranggal népfelkelő főhadnaggyá léptették elő.¹⁰

Mivel Bory Jenő nemcsak mérnök, hanem kiváló szobrász is volt, Szarajevóban maga készítette mind az építészeti, mind a plasztikai terveket. Nem volt egyszerű feladat helyet találni az emlékműnek. A merénylet helyszíne, a szűk utcatorkolat eleve nem jöhetett számításba, ezért a Latin híd közeli hídfőjét jelölték ki erre a célra. Komoly műalkotás számára azonban itt is igen szűk volt a hely. Ezért Bory a folyó felé kiugrót épített, amelyet elegánsan kivitelezett építészeti megoldással megerősített. A stabil alapozásra szükség is volt, hiszen az emlékmű két cseh gránitból faragott, nyolc méter magas

5 *Demeter Zsófia*: Egy elfeledett emlékmű. Bory Jenő alkotása a szarajevói merénylet színhelyén. *Rubicon*, 2014. 4–5. szám 64–65.

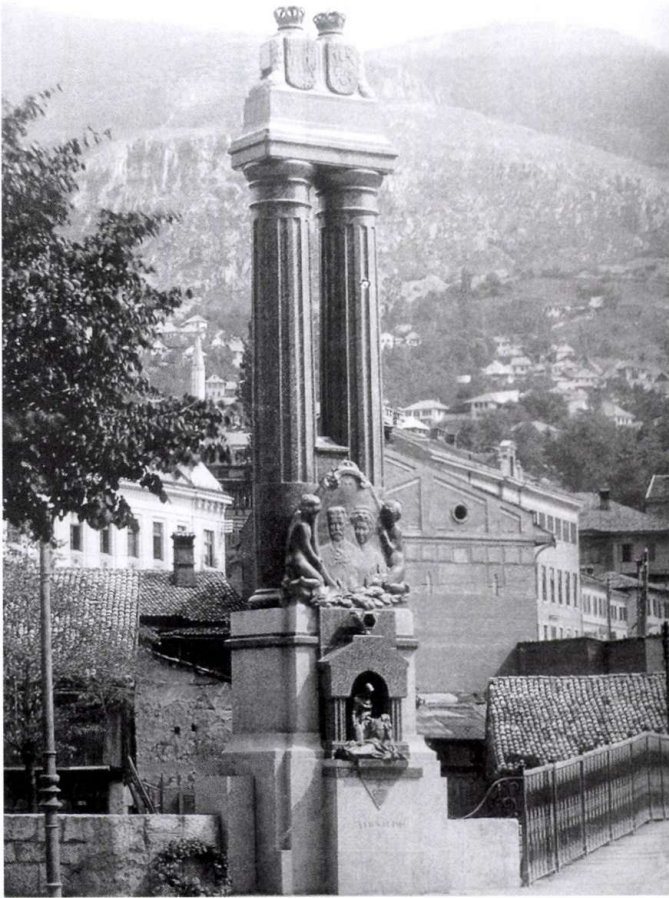
6 *Demeter Zsófia*: Bory Jenő álmai a szarajevói merénylet színhelyén. In: *Ugyanő* (szerk.): Alba Regia. *Annales Musei Stephani Regis. C* sorozat, 39. szám. Székesfehérvár, 2010. 187., 193–194.

7 A Főiskola Rektori Tanácsa. *Szépművészet*, 5. évfolyam 9. szám 1944. szeptember. 177.

8 Bory Jenő szobrász-építész önéletrajza a Magyar Képző- és Iparművészek Szövetségének. In: *Péntek Imre* (szerk.): Bory Jenő. Székesfehérvár, 2001. 248.

9 *Sipos Gyula* (szerk.): A m. kir. székesfehérvári 17. honvéd gyalog- és népfelkelő ezredek az első világháborúban. Székesfehérvár, 1937. 204–208.; *Szabó István* (szerk.): A tizenhetesek 1914–1917. Emlékkönyv a székesfehérvári honvédek harcaiból. Székesfehérvár, 1918. 12–14.

10 Rendeleti Közlöny a Magyar kir. Honvédség számára, *Személyes Ügyek*. 43. évfolyam 140. szám 1916. november 13. 2885.

1. kép ■ A szarajevói emlékmű

oszlopból állt. A hatalmas oszlopok tetejét Ferenc Ferdinánd, illetve felesége nyitott hercegi koronával ékesített családi címere díszítette. Az oszlopok alépítményére a meggyilkolt házaspár alul cserfalommbal díszített, bronzból öntött domborműves mellképe került, kétoldalt egy-egy ugyancsak bronzból készült puttószoborral. (A puttók tartotta relief nagymintájának fényképét 1916. augusztus 10-i számának címlapján közölte a *Tolnai Világlapja*.)¹¹

Az emlékmű alsó részére gyönyörűen mintázott Pietà (Szűz Mária, előtte a halott Jézussal) került. A remekül megformált alkotás Bory kivételes szobrászi tudásáról tanúskodott. „A formák érzésének öröme minden művét felruházta azzal a lendülettel, mely nélkül a szobrászat csak mesterség lenne. Nemcsak a kifejezés eszközei állnak rendelkezésére, de a tehetség alkotó ereje is ott sugárzik művein” – írta róla Lyka Károly.¹²

11 A trónörökös-pár emléke Szarajevóban. *Tolnai Világlapja*, 16. évfolyam 32. szám 1916. augusztus 10. 1.

12 *Chroniqueur [Lyka Károly]: Bory Jenő. Képzőművészet*, 19. szám (3. évfolyam) 1929. április. 87.

2. kép ■ Ferenc Ferdinánd és Zsófia portréjának mintája

3. kép ■ A Pietà-szobor

A szobor háttéréül szolgáló szoborfülkét színes mozaik díszítette. Az ihletett szépségű Pietà-szobor fülkéje fölött kovácsoltvas örökmécses égett. A hídfő átelleni oldalára kőből faragott padot készített a művész, latin nyelvű SISTE VIATOR (Állj meg vándor!) felirattal. Az emlékpád számára a nagy emlékművel azonos alapterületű kiugrót épített Bory.

Mivel az emlékmű a merénylet tényleges helyszínétől 12–15 méterrel távolabb létesült, azon a helyen, ahol a gépkocsiban ülő trónörököszt és feleségét Gavriilo Princip lövései eltalálták, 2×1 méteres méretű acéltáblát süllyesztettek az úttestbe. Az ugyancsak Bory tervezte, kereszt alakú reliefekkel díszített emlékjel négy oldalán latin nyelvű felirat volt olvasható: HOC LOCO DIE 28. JUNII 1914. VITAM ET SANGUINEM FUDERUNT PRO DEO ET PATRIA FRANCISCUS FERDINANDUS ARCHIDUX EIUSQUE UXOR DUCSSA SOPHIA DE HOHENBERG. (Ezen a helyen adta 1914. június 28-án életét és vérét Istenért és hazáért Ferenc Ferdinánd királyi herceg és felesége, Hohenberg Zsófia hercegnő.) Az érc tábla már 1916-ban elkészült. Szarajevói beépítése előtt Budapesten, az Iparművészeti Múzeum földszintjén tartott karácsonyi vásáron láthatta a nagyközönség.¹³

Bory személyén kívül egyébként más magyar vonatkozásai is voltak az emlékmű-együttesnek: a Pietàt a Hungária Magyar Ércöntödében, a bronz domborművet és a puttókat, valamint a címereket a Diósgyőri Vasgyárban öntötték.¹⁴

Összességében megállapítható, hogy Bory Jenő remekül oldotta meg a mind mérnöki, mind szobrászi értelemben komoly kihívást jelentő feladatot. Az emlékmű méretezése kellően impozáns volt, ugyanakkor tökéletes harmóniával illeszkedett az épített környezetbe. A viszonylag kis méretű Latin híd és a folyópart képét nem nyomta agyon az emlékmű, viszont – akár a túlpartról is – jól kivehető volt. A szakmai kritika joggal írt elismerően az alkotásról. A *Magyar Iparművészet* folyóirat a szöveges méltatás mellett kiváló minőségű fényképeket is közölt az emlékműről és annak egyes részleteiről.¹⁵

Érdemes megfigyelni, hogy az emlékmű és a hozzá kapcsolódó emlékjelek (emlékpád és úttestbe épített bronz tábla) feliratai az új uralkodó, I. (IV.) Károly reformtörekvéseit tükrözték. Német szöveg sehol sem szerepelt, az emlékmű-együttes minden részén valamennyi felirat latin nyelvű volt. (Ahogy 1917-től az új kitüntetések is a latin váltotta fel a korábban hagyományos német nyelvű feliratokat).¹⁶

13 Karácsonyi vásár. *Magyar Iparművészet*, 19. évfolyam 8. szám 1916. 331.

14 *Bory Jenő: Az országos háborús műszaki emlékmű létesítésével kapcsolatos megemlékezés.* In: *Péntek Imre* i. m. 227.

15 A trónörökös pár emléke. *Magyar Iparművészet*, 20. évfolyam 9–10. szám 1917. 292–297.

16 *Sallay Gergely Pál: 1917 az osztrák–magyar kitüntetés-történetben.* *Hadtörténelmi Közlemények*, 2017. 130. évfolyam 2. szám 535.

4. kép ■ Az emlékművel szembeni emlékpád eredeti állapota

A Miljačka folyó partján emelt alkotást 1917. június 29-én, a merénylet harmadik évfordulóját követő napon avatták fel, ünnepélyes formában. Az uralkodócsaládot Frigyes főherceg, tábornagy képviselte.¹⁷ Bory Jenő az alkotásért 1917. júliusban az Osztrák Császári Ferenc József Rend lovagkeresztje hadidíszítménnyel kitüntetést kapta.¹⁸

Az emlékmű azonban nem sokáig állt a helyén: 1919 februárjában lebontották. Az úttestbe ágyazott, három centiméter vastag acéltáblát is eltávolították. Csak a hídfőnél lévő kis pad maradt meg – az is felirat nélkül. Kevéssé ismert viszont, hogy a Bory tervezte emlékmű lebontott plasztikai részei nem semmisültek meg, hanem szarajevói közgyűjteményekbe kerültek.¹⁹ A Ferenc Ferdinánd és Zsófia kettős portréját ábrázoló bronzrelief, valamint a két obeliszket díszítő, bronzból öntött két hercegi korona a Bosznia-Hercegovinai Nemzeti Múzeum (Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine) gyűjteményébe került.²⁰ A gyönyörű Pietà-szobrot a Szarajevói Kulturális, Történelmi és Természeti Örökségvédelmi Intézet (Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo) raktárában őrzik.²¹ A gránitoszlopokról

17 *Magony Imre*: Bory Jenő. Székesfehérvár, 2010. 67.

18 Tiszti kitüntetési feltejesztése a Hadtörténelmi Levéltárban 30842. szám alatt található. Kitüntetését hivatalosan közli: Rendeleti Közlöny a Magyar kir. Honvédség számára, Személyes Ügyek. 44. évfolyam 88. szám 1917. július 7. 1751.

19 *Tim Judah*: Sarajevo's Memories. *The Economist*, 2014. január/február. 1843. szám. <https://www.1843magazine.com/content/features/anonymous/street-corner-started-20th-century> (a letöltés időpontja: 2018. július 30.)

20 Bosznia-Hercegovinai Nemzeti Múzeum, leltári szám nélkül.

21 Szarajevói Kulturális, Történelmi és Természeti Örökségvédelmi Intézet, leltári szám: 6302043E-1.

5. kép ■ A merénylet helyszínén az úttestbe süllyesztett acéллеmez

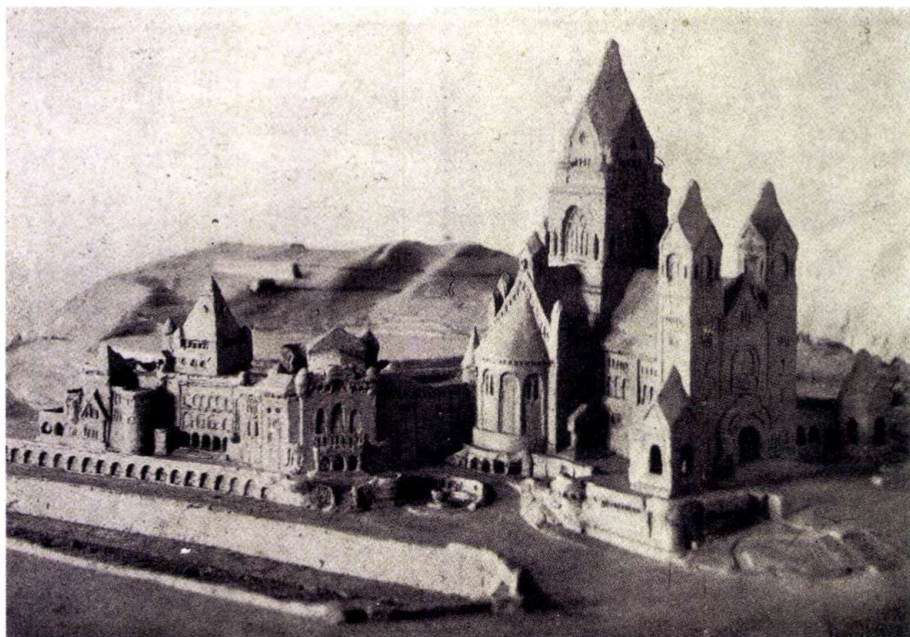
úgy tudják, hogy azokat a mai kelet-boszniai szerb autonóm területhez tartozó Trebinjébe vitték.²² Az úttestbe épített, majd onnan kiszedett acéllap további sorsa nem ismert.

Maga a helyszín sokáig nem változott. Évtizedekig csak az emlékmű hült helye, illetve vele átellenben a felirat nélküli emlékpád állt a Miljačka partján lévő hídfőben. A 2010-es évek elején felvetődött, hogy a történelmi megbékélés és az emlékezet jegyében újra felállítanák az emlékművet. A javaslat azonban szerb részről olyan politikai vihart kavart, amely lehetetlenné tette ennek megvalósítását. Valami azonban mégis történt. A hajdani emlékmű helyére vastag, átlátszó üveglap került, amelyre fekete színnel felrajzolták az egykori emlékmű körvonalait. A rajz melletti bosnyák és angol nyelvű szöveg tényszerűen utal arra, hogy itt ölték meg a trónörökös és nejét, amely eseménynek 1917. június 28-án felavatott emlékművét 1919. februárban lebontották. Ugyancsak kétnyelvű felirat utal arra, hogy az emlékmű Bory Jenő alkotása volt.

Szarajevóban azonban nemcsak az emlékművel akarták az utókor számára megőrizni a meggyilkolt trónörökös pár emlékét. 1915-ben hivatalos felkérésre Bory Jenő építésmérnökként elkészítette a Ferenc Ferdinánd fogadalmi templom és a vele szomszédos Zsófia ifjúsági otthon (árvaház) terveit.²³ A templom építésének fő helyi támogatója Anton Puntigam (1859–1926) jezsuita szerzetes volt. Puntigam atya adta fel az utolsó kenetet a trónörö-

²² Tim Judah i. m.

²³ Magony Imre i. m. 28.

6. kép ■ A Ferenc Ferdinánd-emléktemplom és a Zsófia ifúsági otthon terve

köspárnak, és a merénylettel kapcsolatos több relikviát – Ferenc Ferdinánd véres ingét és Princip gyilkos Browning revolverét – is ő őrizte meg.²⁴

A létesítendő Ferenc Ferdinánd-emléktemplom tervére több változatot is készített Bory. Végül két tervvariánst ajánlottak elfogadásra. Mindkét változat latin kereszt alaprajzú templom volt. Az első eklektikus stílusú terv némileg a budapesti Szent István-bazilikára emlékeztetett, míg a második neoromán stílusban fogant. A választás végül a háromhajós neoromán változatra esett, amelynek két nagy tornya leginkább a lébényi temploméra hasonlított. Mind a főhajó, mind a két mellékhajó szentélye félkör alaprajzú apszisban végződött. A méretekre jellemző, hogy Bory négyezer fő befogadására tervezte a templomot, amelyet belül a Nagy Háború emlékezetes csatajelenetei megörökítő freskók díszítettek volna.²⁵

1917-ben Szarajevóban már megkezdődött az épületek alapozása. Bory a helyszínen felügyelte és irányította a kivitelezést, amelyen kétszáz orosz hadifogoly dolgozott. Két téglagyár csak erre a beruházásra termelte az

24 Anton Puntigam SJ 1920-ban hazatért Ausztriába. Princip pisztolyát 2004-ben a jezsuita rend átadta az osztrák államnak, így a fegyver a bécsi Heeresgeschichtliches Museumba került. *Kate Connolly*: Found: the gun that shook the world. *The Telegraph*, 2004. június 22. <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/austria/1465206/Found-the-gun-that-shook-the-world.html> (a letöltés időpontja: 2018. július 30.)

25 *Magony Imre* i. m. 26–30.

7. kép ■ Ferenc Ferdinánd és Zsófia szobrai az emléktemplom számára

építőanyagot. A templom alapozási munkái olyan ütemben haladtak, hogy 1917-ben Bory megkezdte a belső szobordíszek mintázását is. Elsőként Ferenc Ferdinánd, illetve Zsófia szobrát készítette el. Mindkét alkotás imázsamolyon térdelve és imádkozva örökítette meg a főherceget és feleségét. A két szobor márványba faragva a templom főoltára közelében került volna elhelyezésre. Az alkotások fényképét 1917 tavaszán *A Társaság* folyóirat közölte.²⁶

Szarajevóban már a templom oszlopait is faragták, amikor 1918 őszén véget ért a háború. A munkák folytatására természetesen nem került sor. „Gyűltek a pénzek, 3 millió forint összegyűlt már az egész monarchiában a Ferenc Ferdinánd fogadalmi templom és a Zsófia-otthon megépítésére. Bécsben az építkezési szakbizottság felülvizsgálta és jóváhagyta a terveket, el is kezdtük az építést, egyszercsak elvesztettük a háborút. Minden abbamaradt, hazajöttünk” – emlékezett vissza a művész 1955 körül készült önéletrajzában.²⁷

A tervezett épületek makettjéről Rakssányi Dezső (1879–1950) 1917 körül színes festményt készített,²⁸ amely ma a székesfehérvári Bory-vár állandó kiállításán a nagy műteremben látható.²⁹ Rakssányi a budapesti Mintarajziskola

26 A néhai trónörökös szobra. – A néhai trónörökösne szobra. *A Társaság*, 4. évfolyam 21. szám 1917. május 27. 319., 326.

27 Bory Jenő szobrász-építész önéletrajza a magyar Képző- és Iparművészek Szövetségének. In: *Péntek Imre* i. m. 248.

28 *Péntek Imre* i. m. 228.

29 *Ágoston Béla*: Bory Jenő és a székesfehérvári Bory-vár. *Székesfehérvár*, 2010. 233. szám. 32.

elvégzése után a Benczúr-mesteriskola tagja volt, elsősorban falképeket festett. 1912-től 1921-ig a Képzőművészeti Főiskola tanára volt.³⁰ Az emléktemplom és a Zsófia ifjúsági otthon megvalósulásra váró épületeit ábrázoló festménye bizonyítja, hogy 1917-ben reális esély lehetett arra, hogy a nagyszabású építkezések megvalósulnak.

Érdekes módon a Rakssányi festményén ábrázolt látványterv még a filatéliában is megjelent. Az Osztrák–Magyar Monarchia által anektált Bosznia-Hercegovina önálló bélyegkibocsátási joggal rendelkezett. A „K. u. K. Militärpost” feliratú bélyegeket 1912-től forgalmazták Bosznia-Hercegovinában,³¹ és az első világháború alatt is kerültek kiadásra sorozatok. „Ehhez az időszakhoz tartozik az 1917-ben kiadott három bélyegből álló sorozat, amellyel Ferenc Ferdinánd főhercegnek és feleségének, Chotek Zsófiának állítottak emléket” – írta egy amerikai szerzőtől származó, bélyegekről szóló könyv.³² Bár a kötet nem említi, a meggyilkolt trónörökös és feleségét ábrázoló két bélyeg mellett a sorozat harmadik, 10 heller címletű bélyege a Szarajevóban felépíteni szándékozott Ferenc Ferdinánd-emléktemplom és a vele szomszédos Zsófia ifjúsági otthon Bory Jenő tervezte látványtervét ábrázolja. A bélyegen látható ábrázolás szinte teljesen megegyezik Rakssányi Dezső alkotásával. A bélyeg a makett vagy egy azt megörökítő ábrázolás alapján készülhetett. Mindenesetre ritka az olyan bélyeg, amely meg nem valósult épületeket ábrázol. (További filatéliai érdekesség, hogy a bélyegsorozatnak létezik a hivatalostól eltérő színben készült próbanyomata is: egy 2015 decemberében Bécsben tartott árverésen több ilyen próbasorozati példány szerepelt.³³)

Bory Jenő szarajevói megvalósult, majd lebontott alkotásai, továbbá nagyszabású építési tervei, valamint a terveket megörökítő bélyeg érdekes és értékes adalékok a magyar történelem és művészettörténet számára.

8. kép ■ Az emléktemplom és a Sophia-neum terve bélyegen

30 Zádor Anna–Genthon István (főszerk.): Művészeti Lexikon. Budapest, 1984. 4. kötet. 20.

31 Filep László: A K. u. K. Militärpost és Feldpost kiadások fogatváltozásai. Bélyegvilág, 2013. 9. szám 12.

32 James Mackay: Bélyegek és bélyeggyűjtés. Budapest, 2008. 160–161.

33 H. D. Rauch 165. Austrophil Briefmarkenauktion. Wien, 2015. 1120. szám. 155., fénykép: 157.